

ВПЛИВ СЕЗОННИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТНИКІВ НА МЕДИКО-САНІТАРНУ СИТУАЦІЮ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ В 70-90-Х РР. ХІХ СТ. (на прикладі Херсонської губернії)

У статті, на прикладі Херсонської губернії, розглядається період виникнення і початок розвитку медико-санітарної проблеми, викликаній щорічним прибуттям з інших регіонів великої кількості сезонних сільськогосподарських робітників на Південь України.

Ключові слова: сільськогосподарські робітники, медико-санітарна проблема, земська медицина, захворюваність.

В статье, на примере Херсонской губернии, рассматривается период возникновения и начала развития медико-санитарной проблемы, вызванной ежегодным прибытием из других регионов большого количества сезонных сельскохозяйственных рабочих на Юг Украины.

Ключевые слова: сельскохозяйственные рабочие, медико-санитарная проблема, земская медицина, заболеваемость.

The article presents the period of origin and starting development of medical and sanitary problem, caused by annual arrival to the South of Ukraine from other regions of great amount of seasonal agricultural workers, through the example of Kherson province.

Key words: agricultural workers, medical and sanitary problem, zemsky (territorial) medicine, disease incidence.

У наш час набула поширення трудова міграція, у тому числі на сезонні (літньо-осінні) сільськогосподарські роботи. Переважно незадовільні побутові умови та умови праці сільськогосподарських робітників негативно впливають на медико-санітарну ситуацію в місцях їхнього перебування. Тому є актуальним дослідження цієї проблеми, особливо періоду її виникнення, розвитку та перших намагань вирішення на Півдні України, де медико-санітарна ситуація, спричинена сільськогосподарськими робітниками, набула особливої гостроти в середині ХІХ ст.

Відсутність постійного заробітку та надлишок робочої сили в губерніях Центральної Росії та Північної України змушували їхніх селян ще з 40-х років ХІХ ст. у все більшій кількості направлятися на сезонні заробітки на відносно менше заселений Південь України, де зростало товарне сільськогосподарське виробництво, не вистачало робочих рук і була вища оплата праці [1, с. 85; 2, с. 22].

Комплексу питань, пов'язаному із сільськогосподарськими робітниками, до якого входили і медичні аспекти, присвятили роботи сучасники цього явища – С. А. Короленко, Е. Варб, Н. В. Шаховський, Я. Я. Полферов [3] та ін.

Детальні медико-статистичні результати вивчення цього процесу опублікували тогочасні визначні земські лікарі М. І. Тезяков, В. В. Хижняков, П. Ф. Кудрявцев [4].

Досить специфічно сільськогосподарське «робоче питання», аргументуючи його зміст серед іншого і медико-санітарними проблемами, з відомих ідеологічних позицій висвітлювали радянські дослідники Л. М. Іванов, А. Я. Поріцький, О. І. Лугова [5].

Сучасні дослідники найманої сільськогосподарської праці І. В. Десятников, В. Пашук [6], торкаючись медичної сторони проблеми, пов'язаної із сільськогосподарськими робітниками в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., головним чином звертають увагу на високий рівень захворюваності та травматизму серед цих робітників.

Усі ж дослідники, згадуючи або посилаючись на медичні аспекти умов перебування та праці сільськогосподарських робітників на півдні, користувались даними періоду активного вивчення цього явища та намагань його вирішення, тобто починаючи з середини 90-х років ХІХ ст., а питанням виникнення і початкового періоду розвитку медико-санітарної проблеми самих прийшлих робітників і від них місцевого населення не приділялось належної уваги.

Тому метою нашої статті є висвітлення змісту й особливостей виникнення та загострення в 70-х – на початку 90-х років XIX ст. медико-санітарної проблеми в Херсонській губернії, спричиненої так званім відхідництвом прийшлих робітників на сезонні польові роботи, що взагалі було характерно для всього Півдня України. Об'єктом дослідження є знайдені нами тогочасні матеріали земців-лікарів губернії, а предметом – стан різної захворюваності прийшлого і місцевого населення в місцях скупчення та праці сезонних сільськогосподарських робітників.

Для досягнення поставленої автором мети визначено такі завдання: виявити, коли вперше в Херсонській губернії було звернуто увагу на збільшення роботи лікарів у місцях скупчення і праці сільськогосподарських робітників; показати збільшення інфекційної захворюваності серед робітників і місцевих жителів, що і заявило вже тоді про себе як особливу медико-санітарну проблему губернії; з'ясувати, як визріло питання необхідності проведення медичних оглядів сезонних сільських робітників; показати спроби організувати збір медико-статистичних даних стосовно сільськогосподарських робітників; описати перші результати аналізу санітарного стану та захворюваності робітників і від них місцевих жителів; визначити тенденції намагань вирішення окресленої проблеми.

Ще перші земські дільничні лікарі в кінці 60-х – на початку 70-х років XIX ст. звернули увагу на те, що влітку місця скупчення сільськогосподарських робітників (ринки найму і великі економії землевласників) значно збільшують їм обсяги роботи, особливо у лікарнях. Це стало викликати занепокоєння і місцевої влади. Зокрема, у звіті Херсонської повітової управи земським зборам стосовно Бериславської лікарні за 1869 р. говорилося про високу смертність сільських робітників від кровавої діареї [7, с. 16]. А в матеріалах Ананівської управи знаходимо, що в Березівській лікарні цього повіту в 1870 р. лікувались також десятки селян як із сусідніх повітів, так і з віддалених місцевостей [8, с. 2]. На засіданні Херсонських губернських земських зборів 1873 р. деякі гласні, заявляючи про розповсюдження лікування у повітових лікарнях і вихідців з інших губерній, пропонували витрати на утримання цих лікарень здійснювати не з повітових бюджетів, а за рахунок губернських земських коштів. Санітарна складова проблеми, спричиненої сільськогосподарськими робітниками, проявлялась у їхньому незадовільному гігієнічному становищі, про яке, наприклад, Одеська повітова управа говорила: «...имеется много владельческих экономий, в которых в летнее время накаплиются массы рабочих, так называемых сроковых, прибывающих для заработков из внутренних губерний... и принимая во внимание, что более или менее многолюдные центры служат местом развития эпидемий, в особенности при неблагоприятной обстановке жизни, как то: неудобных помещениях, дурной пище, неупотреблении дезинфицирующих

средств, то управа просила, по возможности, устранять в среде рабочих все неблагоприятные условия, которые могут служить проводником развития эпидемий» [9, с. 46].

Отже, поступово медико-санітарна проблема, спричинена сільськогосподарськими робітниками, стала набувати виражених ознак. Уперше про медико-санітарне значення прийшлих робітників у губернському масштабі було заявлено на II з'їзді земських лікарів і членів управ Херсонської губернії, що відбувся у червні 1875 р. Це питання виникло у зв'язку з розглядом стану захворюваності сифілісом у повітах та заходів з її зменшення. Спеціально створена з'їздом комісія у складі члена Єлисаветградської повітової земської управи та земських лікарів Херсонського, Єлисаветградського і Олександрійського повітів з питання «О мерах ограничения сифилиса и о врачевании сифилитиков в местечках, селах и деревнях» після ретельного його обговорення запропонувала декілька положень. Серед них було і таке: «По мере возможности, по приглашению как нанимателей, так и самих рабочих, а равно и сельских властей, осматривать партии рабочих, являющихся на заработки из других губерний» [10, с. 32]. Під час детального обговорення цього питання на з'їзді стосовно прийшлих робітників, окрім сформульованої комісією, були висловлені ще й такі пропозиції: «врачи как земские, так и правительственные, обязаны по приглашению хозяев свидетельствовать рабочих, буде последует на то согласие последних»; «земские врачи обязаны по приглашению осматривать партии рабочих, не принимая при этом никаких принудительных мер»; «предложить нанимателям с согласия рабочих приглашать врача для освидетельствования нанятых»; «осмотр рабочих партий признается полезной мерой, но без употребления принудительных средств»; «сообщить посредством газет нанимателям и посредством циркуляра сельским властям о необходимости врачебного осмотра партий, а в инструкции земским врачам внести в число их обязанностей осмотр рабочих партий по приглашению нанимателей и с согласия рабочих». З'їзд, не прийнявши жодної з цих пропозицій, «принципально высказался за необходимость надзора за пришлым элементом, как на одну из существенных мер против распространения сифилиса» і всі висловлені пропозиції передав на обговорення повітових з'їздів лікарів [11, с. 8].

У 1876 р. III Херсонський повітовий з'їзд лікарів постановив: «Сделать обязательным врачебный осмотр пришлых рабочих, по крайней мере, в тех местах, где они скопляются массами для найма, а также подвергать осмотру и рабочих – коренных жителей уезда и губернии, возвращающихся из отхожих промыслов домой» [12, с. 557].

IV губернський з'їзд лікарів і представників управ 1877 р. у постанові з питання про медичний огляд прийшлих робітників як заходу проти занесення сифілісу записав: «находя, с одной стороны, что обязательное освидетельствование всех прихо-

дящих рабочих встретило бы сильное и часто непреодолимое препятствие, а с другой, что до сих пор мы не имеем положительных данных, чтобы судить, в какой степени развитие сифилиса в наших местах обуславливается именно пришлыми рабочими, съезд постановил подвергнуть в возможно скором времени обработке медико-статистические данные о сифилисе, обязательно собираемые и в настоящее время участковыми и другими врачами. При собираннии этих сведений должно иметь в виду определение места заболевания, а при разработке – разъяснение связи между степенью развития болезни и возможностью занесения ее рабочими. Если бы таким способом добыты были данные, свидетельствующие о том, что действительно большой процент заболеваний сифилисом может быть приписан занесению его рабочими, то получилось бы основание для применения обязательного осмотра приходящих рабочих» [13, с. 790].

Але сподівання з'їзду виявилися нездійсненими – земські дільничні лікарі були настільки завантажені лікувальною роботою, що організувати нагляд за прийшлыми сільськогосподарськими робітниками так і не змогли. Водночас, це питання загострювалось і стало однією з причин утворення в 1886 р. в губернії першої земської санітарної організації. Медико-статистичні дослідження з самого початку складали основний зміст діяльності санітарних лікарів. Але на перших порах дослідження саме захворюваності сільськогосподарських робітників мали поверховий і несистемний характер.

Губернський санітарний лікар М. С. Уваров, проаналізувавши звіти повітових санітарних лікарів за 1887 р., матеріали відносно сільських робітників назвав «скудними даними» і, однак, на їх підставі зробив перші попередні висновки. Так, виявилось, що відсоток захворюваності заразними хворобами серед сільських наймитів Одеського повіту складав 17, а серед усього земського населення – 31. Серед наймитів Херсонського повіту – 31,2 %, серед усього населення – 20,6 %. В Олександрійському повіті – відповідно 12,1 % та 21,5 %. Таким чином, дані Херсонського повіту, де медична реєстрація була поставлена відносно найкраще, показали, що захворюваність серед сільських робітників суттєво (на 10,6 %) перевищує захворюваність усього населення. В Одеському та Олександрійському повітах рівень захворюваності заразними хворобами серед робітників, хоч і відзначався меншим за показники захворюваності усього населення, був досить високий. Це пояснювалось, наприклад, в Одеському повіті великим розвитком дитячих інфекцій, захворювання якими тут досить ретельно фіксувались. В усіх трьох повітах захворюваність сифілісом серед сільських робітників значно перевищувала таку захворюваність всього місцевого населення (найбільше в Одеському і Херсонському повітах – відповідно 5 % і 1,2 % та 4,9 % і 1,3 %). М. С. Уваров

відзначив, що «распространение заразных болезней зависит от особых условий жизни рабочих в экономиях, например, большого сосредоточения рабочих в одном месте», і зробив один із висновків: «рабочие не столько служат разносчиками заразы, сколько удобною средою, на которой зараза культивируется и таким образом скопления рабочих являются рассадниками заразы, откуда зараза, развившись и усилившись, переносится на коренное население» [14, с. 105-106].

Крім указаної лікарем М. С. Уваровим високої захворюваності сифілісом сільських наймитів у губернії, були широко поширені відомості про захворювання холерою партій робітників на шляху їх пересування, занесення та появи від них холери серед місцевих жителів у певних місцевостях. В окремих економиях Херсонського і Єлисаветградського повітів у 1887 р. спалахнули епідемії черевного тифу та дизентерії з високим рівнем смертності. У багатьох поміщицьких господарствах серед сезонних робітників спостерігалась також захворюваність трахомою.

Отже, медико-санітарна проблема, спричинена сільськогосподарськими робітниками, як місцевими, так і прийшлыми з інших регіонів, загострювалась, і лікарі та діячі земських самоуправлінь Херсонської губернії все виразніше усвідомлювали необхідність вивчення й аналізу цього процесу та розробки можливих заходів. Але вони опинились перед ситуацією, коли «вопрос об исследовании пришлых рабочих есть вопрос совершенно новый не только в России, но и во всем мире. Литературы по этому вопросу нет почти никакой. Пользоваться отдельными указаниями, что там-то или там эпидемия занесена прохожими или развилась при скоплении людей – невозможно, так как эти указания констатируют факт, нисколько не выясняя причин его возникновения» [14, с. 103].

Тому на XI губернському з'їзді лікарів і членів управ у 1888 р. комісія з розгляду санітарних питань «выдвинула на очередь и поставила более широко вопрос о санитарном значении для губернии пришлых рабочих». З'їзд своєю постановою в програму діяльності санітарних лікарів включив «исследование пришлых рабочих» і доручив постійній медичній комісії при губернській управі розробити програму цього дослідження. У свою чергу, комісія розробку програми доручила губернському санітарному лікарю М. С. Уварову. Розроблена лікарем Уваровим досить детальна «Программа исследования пришлых рабочих» у 1889 р. була розглянута спеціальною комісією у складі санітарних, деяких дільничних лікарів і членів земських управ. Комісія прийняла з окремими поправками «Програму» і затвердила два види реєстраційних карток – для робітничої артілі та для окремого робітника [11, с. 9-10].

Упродовж наступних двох років санітарні лікарі, «занятыя работами, имеющими не менее важное санитарное значение для губернии», змогли провести тільки часткові дослідження, згідно затвердженої програми. На підставі отриманих

даних, санітарний лікар М. І. Тезяков за дорученням губернської управи підготував узагальнювальну доповідь XII губернському з'їзду лікарів і членів повітових управ. У ньому він дав статистико-економічну характеристику Херсонської губернії як землеробському краю і показав велику потребу в найманих робітниках, визначив незадовільні житлові, побутові умови та стан харчування робітників на всіх етапах: по дорозі, на ринках найму і в місцях праці, досить детально змалював високу захворюваність робітників як інфекційними, так і деякими неінфекційними хворобами. Таким чином, М. І. Тезяков навіть на обмежених матеріалах досліджень зробив важливий висновок, «что сельскохозяйственные рабочие вообще, а пришлые из других губерний в особенности, при настоящих санитарно-экономических условиях их быта, не только служат благоприятною средою для развития всякого рода заболеваний, но, при своей подвижности, являются нередко разносчиками заразных болезней по губернии» [11, с. 10-11].

На жаль, ні з'їзд, ні губернські земські збори, яким управа на підставі доповіді М. І. Тезякова внесла відповідні пропозиції, з різних причин не розглянули стан висвітленої медико-санітарної проблеми. Здавалось, «что это все должно было приостановить дальнейшую разработку вопроса и отдалить на более или менее неопределенное время практические мероприятия» [15, с. 60-61]. Але вже з наступного, 1892 року, почали з'являтися нові заклади – лікувально-продовольчі пункти, які стали не тільки вести статистику, а й дещо, по можливості, намагалися вирішувати проблеми робітників.

Отже, підсумовуючи, можемо сказати, що медико-санітарна проблема, яку спричинили сільськогосподарські робітники, у Херсонській губернії (санітарні умови перебування і праці, підвищена захворюваність, джерело розповсюдження інфекцій), як і взагалі на Півдні України, виникла у 70-х роках XIX ст., стала набувати гостроти і потребувала вивчення. Здійснити це можна було встановивши постійний нагляд як за прийшлими, так і місцевими сільськими робітниками. Земські дільничні лікарі справитись з цим завданням не змогли, не під силу це виявилось і першим санітарним лікарям. Не маючи вітчизняного досвіду, першу програму дослідження прийшлих робітників розробив губернський земський лікар М. С. Уваров. Спираючись на неповні дані повітових санітарних лікарів, зібрані на ринках найму сільськогосподарських робітників і в деяких економіях, а також на результати реєстрації захворюваності цих робітників земськими амбулаторіями, вперше лікарі М. С. Уваров поверхово та М. І. Тезяков більш детально проаналізували санітарний стан і хворобливість робітників. Отримані результати дали можливість зробити висновок про велике медико-санітарне значення сільськогосподарських робітників і як резервуару, і як джерела інфекційних захворювань у Херсонській губернії, типовій у цьому плані для всього Півдня України. Намагання приступити до хоча б часткового вирішення окресленої важливої проблеми виражені у створенні унікальних спеціальних закладів – лікувально-продовольчих пунктів, особливості утворення і діяльності яких потребують окремого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яцунский В. К. Основные этапы генезиса капитализма в России / В. К. Яцунский // История СССР. – 1958. – № 5. – С. 59–91.
2. Поріцький А. Я. Побут сільськогосподарських робітників на Україні в період капіталізму / А. Я. Поріцький. – К.: Наукова думка, 1964. – 139 с.
3. Короленко С. А. Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих, в связи с статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном отношении / С. А. Короленко. – СПб., 1892. – 864 с.; Варб Е. Наемные сельскохозяйственные рабочие в жизни и в законодательстве / Е. Варб. – М., 1899. – 235 с.; Шаховский Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы / Н. Шаховский. – М., 1896. – 253 с.; Шаховский Н. В. Земледельческий отход крестьян / Н. В. Шаховский. – СПб., 1903. – 91 с.; Полферов Я. Я. Сельскохозяйственные рабочие руки / Я. Я. Полферов. – СПб., 1913. – 53 с.
4. Тезяков Н. И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии / Н. И. Тезяков // XIII съезд врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии в г. Херсоне (10-18 октября 1895 года). Доклады, отчеты о заседаниях и пр. – Выпуск I. – Херсон, 1896. – С. 57–356; Тезяков Н. И. Рынки найма сельскохозяйственных рабочих на юге России в санитарном отношении и врачебно-продовольственные пункты / Н. И. Тезяков. – СПб., 1902. – 107 с.; Кудрявцев П. Ф. Сельскохозяйственные рабочие на Николаевской ярмарке в м. Каховке, Таврической губернии, и санитарный надзор за ними в 1895 году / П. Ф. Кудрявцев // XIII съезд врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии в г. Херсоне (10-18 октября 1895 года). Доклады, отчеты о заседаниях и пр. – Выпуск I. – Херсон, 1896. – С. 357–524; Хижняков В. В. Пришлые сельскохозяйственные рабочие в Херсонской губернии / В. В. Хижняков // Доклады XIV съезду врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии. – Выпуск I. – Херсон, 1899. – С. 461–605.
5. Иванов Л. М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX в. / Л. М. Иванов // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. – М.: АН СССР, 1961. – С. 312–337; Поріцький А. Я. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму / А. Я. Поріцький. – К.: Наукова думка, 1964. – 139 с.; Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму / О. І. Лугова. – К.: Наукова думка, 1965. – 191 с.
6. Пашук В. Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.) / В. Пашук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 187 с.; Десятников І. В. Особливості використання найманої праці у сільському господарстві Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. / І. В. Десятников // Україна соборна: збірник наукових статей. – Вип. 4, Т. 1. – К.: Інститут історії НАН України, 2006. – С. 297–302.
7. Отчет Херсонской уездной земской управы. В период с 1 августа 1868 по 1 августа 1869 г. // Сборник Херсонского земства. – 1869. – № 8. – С. 13–20.
8. Материалы Ананьевской уездной управы // Сборник Херсонского земства. – 1871. – № 8. – С. 1–52.
9. Отчет Одесской уездной земской управы о действиях ее. С 1-го сентября 1871 по 1-е сентября 1872 г. // Сборник Херсонского земства. – 1872. – № 11. – С. 1–62.

10. Приложения к протоколам съезда земских врачей и членов управ // Сборник Херсонского земства. – 1875. – № 8. – С. 27–50.
11. Тезяков Н. И. Сельскохозяйственные рабочие вообще и пришлые в частности в Херсонской губернии в санитарном отношении / Н. И. Тезяков // XII съезд земских врачей и членов уездных управ в г. Херсоне (10-17 сентября 1891 года). Доклады, отчеты делегатов, отчеты о заседаниях и проч. – Херсон, 1891. – С. 8–102.
12. Часовников Н. А. Обзор состояния медицинской части в Херсонском уезде / Н. А. Часовников // Земская медицина Херсонской губернии. – Херсон, 1888. – С. 403–643.
13. Свод постановлений Херсонских губернских земско-медицинских съездов // Земская медицина Херсонской губернии. – Херсон, 1888. – С. 774–796.
14. Уваров М. С. Программа исследования пришлых рабочих / М. С. Уваров // XII съезд земских врачей и членов уездных управ в г. Херсоне (10-17 сентября 1891 года). Доклады, отчеты делегатов, отчеты о заседаниях и проч. – Херсон, 1891. – С. 103–113.
15. Тезяков Н. И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии / Н. И. Тезяков // XIII съезд врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии в г. Херсоне (10-18 октября 1895 года). Доклады, отчеты о заседаниях и пр. – Выпуск I. – Херсон, 1896. – С. 57–356.

Рецензенты: **Тригуб П. М.**, д.і.н., проф.;
Кисельов А. Ф., к.мед.н., проф.

© Єрмілов В. С., 2012

Дата надходження статті до редколегії 3.12.2012 р.

ЄРМІЛОВ Валерій Семенович, кандидат медичних наук, доцент кафедри природничо-математичної освіти та інформаційних технологій Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.